

Vesna Pusić

DEMOKRACIJE I DIKTATURE: POLITIČKA TRANZICIJA U HRVATSKOJ I JUGOISTOČNOJ EUROPI

Zagreb, Durieux, 1998.

Poznavajući dosadašnji rad Vesne Pusić, knjigu "Demokracije i diktature" uzeo sam u ruke s velikim očekivanjima. Nisam se prevario; knjiga je zanimljiva, svježja, napisana jasnim i tečnim jezikom, namijenjena očito širokom krugu čitalaca koje zanima ta problematika. Kada sam je pročitao, postalo mi je žao da knjiga nije izašla ranije kad je "tranzicijologija" na Zapadu bila postala toliko popularnom. Na svaki način nadam se da će sada, kada se pred nama nalazi hrvatsko izdanje, knjiga ubrzo izaći i na nekom značajnom svjetskom jeziku (barem na engleskom) kako bi bila dostupnija međunarodnoj stručnoj zainteresiranoj javnosti. U mnoštvu naslova i knjiga o tranziciji u Srednjoj i Zapadnoj Europi, a koje pišu autori iz cijelog svijeta – među kojima mnogi ne znaju nijedan od jezika kojima se služimo u ovom dijelu svijeta, a i jednako tako malo znaju i o povijesti i kulturi zemalja koje analiziraju – knjiga dr. Pusić bez dvojbe predstavlja značajno osvježenje. Utemeljena na bogatoj humanističkoj i društvenoznanstvenoj (posebno europskoj) tradiciji, knjiga sažima uvriježena saznanja o demokraciji, totalitarnim i autokratskim sistemima (diktaturama), neka značajnija razmišljanja o društvenom (posebice političkom) razvoju, o utopijama i projekcijama razvoja te o "tranziciji" iz totalitarnih i autokratskih sistema. Po tome, knjiga predstavlja u mnogočemu novi pristup koji ukazuje na poznavanje i razumijevanje situacije razvoja u državama Srednje, Jugoistočne i Istočne Europe. Uz naglašavanje sličnosti i zajedničkih osobina zemalja navedenih područja, autorica uvijek iznova skreće pažnju i na značajne razlike među državama u tom dijelu svijeta - pa i tada kada za

potrebe preglednije klasifikacije pojedine države uvrštavamo u iste skupine. Vrijedi to također i za razumijevanje, interpretaciju, (normativno) uređivanje i (praktičnu) uporabu pojedinih teorijskih, političkih i ideoloških koncepata - uključivši demokraciju - u pojedinim zemljama. Autorica u tom kontekstu kritički pristupa pojmovima "tranzicije" (posebno pojmu "tranzicije u demokraciju") u pojedinim društvima i pritom nalazi da ih vladajući režimi često upotrebljavaju kao izgovor i krinku, čime prikrivaju vlastitu nedemokratsku i nesposobnost.

Analize i kritičke ocjene razvoja, političkog života, postojećih političkih praksi, političkih i ideoloških koncepata uključivši i koncept nacionalizma u Hrvatskoj - zanimljiv su i aktualan stručni doprinos autoričinih analiza. Istovremeno, taj doprinos znači, barem do određene mjere u kontekstu autokratskog režima, koji knjiga kritično analizira, hrabri građanski i politički čin te predstavlja jasno individualno opredjeljenje za demokratski razvitak. U tom bi kontekstu knjiga Vesne Pusić mogla poslužiti demokratskoj opoziciji kao stručno ishodište za demokratski politički program i razvoj demokratske ideologije koja bi mogla mobilizirati ljude. Stoga tu knjigu možemo razumjeti i kao pokušaj da se iznađe i oblikuje novi teorijski okvir, budući da - kao što nalazi autorica i Elemer Hankiss - postkomunistička društva trebaju prije svega nove (ili barem alternativne) ideje, teorije i filozofije koje će omogućiti razvoj koncepata što će ljudima Srednje i Jugoistočne Europe pružiti osnove za stjecanje statusa slobodnih građana u demokracijama.

Knjigu je autorica razdijelila u pet poglavlja: Utopije, Politička dužnost i novi društveni ugovor, Diktature s demokratskom legitimacijom, Nacionalizam, Mediteranski model i zalazak autoritarnih režima. Poglavlja su nanizana u logičnom slijedu i nadograđuju se jedno na drugo.

Vesna Pusić najprije piše o različitim tipovima utopija te o njihovom značenju u pojedinim društvima te koncepte upotrebljava pri predstavljanju i analizi razvitka u Istočnoj i Srednjoj Europi pa i u Hrvatskoj. Nisu se ostvarila utopijska očekivanja, na Istoku i

na Zapadu, glede razvitka nakon sloma komunizma u Srednjoj i Istočnoj Europi. Bila su ta očekivanja najčešće posljedica nepoznavanja i/ili nerazumijevanja povijesnog razvitka i situacije u pojedinim sredinama. Nisu se tako ostvarila očekivanja Zapada da će u "novim demokracijama" razvijena demokracija - u procesu "demokratske tranzicije" - doći na mjesto nedemokratskih totalitarnih sistema. No, umjesto uvođenja demokratske političke kulture i na njoj zasnovanoga demokratskoga političkog procesa, u tim su se društvima očuvali, a u nekim slučajevima i ojačali, nedemokratski obrasci političkog života, žudnja za (apsolutnom) vlašću i nacionalizmi koji svi skupa ograničavaju, ili čak niječu, prava i zaštitu (ili čak potrebe da se zaštite) različitih društvenih manjina. Nisu se ostvarila jednako tako niti utopijska očekivanja mnogih na Zapadu da će se bolji život - ili barem jednostavniji i brži prijelaz u demokraciju - omogućiti već samim uvođenjem formalne demokracije. U mnogim su zemljama demokratske promjene bile tek varka za oči: novi su vlastodršci na izborima zamijenili stare, unatoč tome što formalno uvođenje višestranačkih izbora (posebice dugoročno) nedvojbeno ukazuje na značajan razvoj demokracije. Nedemokratske se sisteme - za koje je znakovita nedemokratska politička kultura - ne može preko noći preobraziti u demokratske. Napokon i iskustva razvijenih zapadnih demokracija ukazuju na činjenicu da je razvitak demokratske kulture i stabilne demokracije dugačak i neizvjestan proces. Pa ako bismo, u tom kontekstu, razvijenu i stabilnu demokraciju i mogli pojmiti kao nekakav ideal ili pak pozitivnu utopiju, ipak je ponajprije moramo pojmiti kao stvarno stanje djelatnih, formalno uređenih demokratskih političkih institucija, procedura, principa i procesa koji omogućavaju slobodno sudjelovanje ljudi u političkom življenju i procesu odlučivanja. U pojedinim je zemljama demokraciju moguće razvijati i ostvarivati samo demokratskim sredstvima; nju se ne može razvijati nedemokratskim sredstvima i na nedemokratski način. Stoga vrijedi naglasiti - nakon formalnog ukinuća totalitarnog sistema - da oklijevanje u uvođenju demokracije u vrijeme "tranzicije" pokazuje nede-

mokratsku orijentaciju (novih) vladajućih elita, koje na taj način žele očuvati svoju vlast.

U sredinama u kojima nije razvijena demokratska tradicija i kultura, pojavljuje se temeljno pitanje: kako oblikovati i uvriježiti demokratski politički sistem i demokraciju. Općenito je znakovito za društva nakon revolucija ili iznenadnih velikih političkih prevrata - kao što pokazuje autorica, sažimajući Plamentza - da ne posjeduju jasno razvijenu viziju i svijest o tome kako vladati u državi kao specifičnom obliku društvene organizacije (str. 31). Ili kako reče Hobbes, u državi je ipak potreban barem minimalni stupanj suglasja građana (ili šire, puka na području države) kako bi se spriječila anarhija i barem omogućila opstojnost države. Odnos između pojedinaca i države te spremnost pojedinaca da državu prihvate pa da čak i sudjeluju u njenim demokratskim institucijama, mogli bismo razumjeti kao društveni ugovor koji određuje prava i obveze pojedinaca (u odnosu spram države i ostalih pojedinaca) na jednoj, te prava i obveze države spram pojedinaca, na drugoj strani. Upravo u takvom su kontekstu Montesquieu, Locke, Paine, Rousseau, Madison, Jefferson i mnogi drugi, naglašavali značenje individualnih sloboda i ljudskih prava za slobode i opstojanje demokracije. U tu je svrhu - a posebno zato da bi država mogla normalno djelovati te da bi vlast mogla zahtijevati od građana da prihvate društveni ugovor i svoje obveze - u demokracijama potrebno: (1) uvijek iznova, preko izbora, provjeravati postojanje suglasja između građana; (2) u razdobljima između izbora ostvarivati obećanja i programe, na koje su građani pristali; (3) kada dođe do izražaja individualno ili čak i kolektivno neslaganje, zahtijevati redefiniranje ili barem objašnjenje prakse vladanja; (4) sačuvati mogućnost da građani uskrate svoju potporu vlasti (str. 42). Iako su ti uvjeti u državama u tranziciji formalno osigurani, ipak se često javlja problem njihova ostvarivanja.

Kao što smo već naglasili, formalni kao i stvarni kraj komunističkog totalitarizma u državama srednje i istočne Europe još nije bio i početak demokracije u tim državama. Kako nalazi autorica, neke među njima (Če-

ška, Mađarska, Poljska, Slovenija) uspjele su uvesti, ili barem simulirati, političku demokraciju zapadnog tipa. Pritom ne treba smetnuti s uma značajni čimbenik da su u tim državama demokratsko iskustvo i sami procesi demokratizacije bili stariji i izražajni nego u nekim drugim državama. U ostalima su totalitarne sisteme nadomjestili nedemokratski sistemi. Novi su vođe i režimi, koji su se u pravilu proglašavali demokratskima, bili doduše formalno izabrani u višestranačkim izborima, što im je u očima međunarodne zajednice i građana osiguralo neku vrstu legitimnosti. Bez obzira na to, obrasce njihova vladanja i političkog djelovanja možemo bez većih teškoća označiti kao nedemokratske. Iako su se komunistički totalitarni režimi međusobno, u pojedinim državama, značajno razlikovali, ipak su razvili sličnu, često monističku netolerantnu političku kulturu. U tom su kontekstu totalitarni režimi, kao društveno potencijalne opasne pojave, ograničavali, pa čak i zabranjivali, politički i interesni pluralizam, individualnu slobodu i inicijativu građana, a što je uvjetovalo i političku socijalizaciju i postojeću političku kulturu. Uz odsutnost demokratskih tradicija i demokratske infrastrukture za višestranačke izbore - a što bi omogućavalo političko opredjeljivanje građana - bilo je moguće da političari i političke stranke, koje su se pojavile u tim državama, često koriste nacionalizam i nacionalističke koncepte za svoju legitimizaciju i političku mobilizaciju građana, znakovite za vrijeme oblikovanja nacionalnih država u devetnaestom stoljeću. U takvim se slučajevima ne radi o liberalnom nacionalizmu, kako ga shvaća Yael Tamir, koji priznaje i omogućava etničku i kulturnu pluralnost, osigurava jednakopravnost i naglašava značenje primjerene zaštite manjina. Radi se tu o tradicionalnom, u pravilu agresivnom nacionalizmu koji slavi vlastitu etničku zajednicu, a na etničku pa čak i na političku pluralnost unutar vlastite etnije gleda kao na problem i potencijalnu opasnost za opstojnost i ostvarivanje nacionalnih interesa. Takav je ksenofobijski nacionalizam nespojiv s demokracijom koja se temelji na postojanju pluralizma. Čak i patriotizam, temelji li se na tako zasnovanom nacionalizmu, može postati -

kao neka nametnuta homogena kolektivna svijest - nespojiv s demokracijom. S druge pak strane, liberalni nacionalizam i individualni patriotizam, koji dozvoljavaju pluralizam i utemeljeni su na individualnoj povezanosti ljudi s određenom okolinom te njihovoj individualnoj svijesti o pripadanju određenoj etničkoj zajednici, mogu biti kompatibilni s demokracijom i mogu predstavljati temelj demokratskog razvoja države. Pritom treba uzeti u obzir da je upravo država onaj temeljni oblik i okvir društvenog organiziranja koji omogućava oblikovanje i djelovanje demokratskih institucija i političkog sistema.

Prijelaz iz komunizma bio je u svakoj zemlji specifičan. Na temelju toga, Vesna Pusić određuje dva modela tranzicije: sjeverni, koji se uvriježio u onim zemljama (Poljska, Mađarska, Češka i Slovenija) u kojima je proces demokratizacije bio prisutan duže vremena pa se je, postupno, između vladajućeg režima i opozicije još u vrijeme totalitarnih režima počela oblikovati neka demokratska (participativna) politička kultura. U tim državama možemo govoriti i o relativno uspješnom djelovanju demokratskoga političkog sistema te o konsolidaciji demokracije. Na drugoj pak strani, za ostale je zemlje Srednje i Istočne Europe - uključivši, iako specifično, i Hrvatsku - znakovito da su totalitarne komunističke režime i vođe zamijenili režimi, što ih ne možemo označiti kao demokratske. U tim zemljama postoji i niz problema u uvođenju demokracije (primjerice, ograničavanje slobode tiska, proganjanje političkih protivnika), tako da je povremeno teško i govoriti o konsolidaciji demokracije. Očito je, dakle, da je u tim zemljama - tijekom prve faze tranzicije - tek eliminiran komunistički totalitarizam. Nakon toga, u tim će zemljama biti potrebna druga faza tranzicije, koja će postojeća nedemokratska društva i u praksi, barem autokratske sisteme, zamijeniti demokracijom. Javlja se pritom pitanje: kako mobilizirati građane da zahtijevaju takve promjene i da sudjeluju u procesu demokratizacije?

U takvom je kontekstu, kao što to naglašava i autorica, ključna uloga civilnog društva i svih njegovih čimbenika što su, tijekom kasnih osamdesetih i početkom devede-

setih godina, već imali značajnu ulogu u mnogim sredinama. Osobno bih dodao da će civilno društvo i nadalje morati igrati ključnu ulogu u uvođenju i razvijanju odgoja i naobrazbe za građansko društvo. Oboje je od bitnog značenja za oblikovanje demokratske političke kulture, i u tom okviru, posebice kulture političkog dijaloga i mehanizama za jednakopravno sudjelovanje nositelja različitih interesa u tom dijalogu. U cjelini uzevši, sve su to uvjeti za dugoročan, stabilan razvitak i opstojnost demokracije.

Pisanje te knjige bio je nedvojbeno zaPLETEN I DUGOTRAJAN stvaralački proces, u njemu je više sudionika, no autorica napose ističe sudjelovanje sa Slavkom Goldsteinom u okviru projekta Erasmus Gilda. Smatram da je knjiga Vesne Pusić izašla u pravi čas, iako sam u uvodu izrazio želju da bi bilo dobro da je knjiga bila izašla pred nekoliko godina. Svjestan sam ipak da je razvijanje teorijskih koncepata i pisanje takve knjige - koje nalaže uspostavljanje primjerene povijesne perspektive - zahtijevalo svoje vrijeme. Možemo se stoga nadati da će ta knjiga privući potrebnu pozornost i doživjeti, s pravom, željeni odjek među čitaocima i (ciljanom) publikom, kojoj je i namijenjena.

Mitja Žagar

Ivo Žanić

PREVARENA POVIJEST Guslarska estrada, kult hajduka u ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995. godine.

Durieux, Zagreb, 1998, 429 str.

Knjiga Ive Žanića "Prevarena povijest" pokazuje kako su društvena "pamćenja" naroda poslužila kao rezervoar tradicijskih kultura iz kojeg su ideolozi ratnog osvajanja već

u 80-im godinama strukturirali kodove značenja koja su potom aktivirali u ratne i osvajačke svrhe. Žanić primjerima iz staroga i novoga narodnog (guslarskog) epskog pjesništva, tiska i govora na različitim javnim skupovima, plakata, slogana i transparenta višeslojnom intertekstualnošću svoje iscrpne analize pokazuje kako se sve zapravo dogodilo te na koji su način pojedina povijesna sjećanja uokvirena u ratnu akciju. Žanićev analitički pristup zorno pokazuje kako se različitim (političkim) diskursima legitimiraju različite društvene stvarnosti i kako se stari motivi diskurzivno ugrađuju u nove legitimacije te institucionaliziraju shodno novim političkim potrebama i ciljevima. Svojom pažnjom na kontekstualni okvir značenja jezičnih djela Žanić uspijeva dekonstruirati različita povijesno prenesena ili zapamćena značenja u suvremenoj političkoj komunikaciji u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji od sredine osamdesetih do 1995. godine.

"Poruke, pa tako i političke, nemaju samo jedno značenje, pogotovo ne ono najočitiije, manifestno, nego su u njima označeni i oni aspekti pojava koji se ne zapažaju na površini teksta, koji su doneseni u obliku prenesenih značenja" (str. 11). Upravo je dekonstrukcija tih prenesenih značenja glavni analitički cilj Žanićeva istraživanja političkog diskursa i njegove veze s pučkom tradicionalnom kulturom. "Ideološki obilježene i dnevopolitičkim igrama opterećene odrednice kao što su *mudžahedini*, *ustaše*, *četnici* nerijetko ostaju na površini, za razliku od dubinskih identifikacijskih odrednica koje se zasnivaju na dugom društvenom pamćenju i stabilnim kulturnim iskustvima" (str. 11). Uokvirivajući svoju kvalitativnu analizu sadržaja interdisciplinarnim teorijskim pristupom koji kombinira književno-teorijske spoznaje, antropološku, sociološku i medijsku teoriju, Žanić se zapravo uklapa u suvremene sociološke pristupe o društvenoj konstrukciji realnosti te svojom analizom pokazuje kako se upravo različitim diskursima legitimiraju društvene stvarnosti.

Tekst kod obuhvaćenih naroda dosljedno analizira motive i simbole epske kulture u povijesnom slijedu. Knjiga se čita na nekoli-